

Nadiya Temirova

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and special branches of historical science, Vasyl Stus' Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

e-mail: temirova600@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Temirova, N. (2023). Scientific Approaches to the Culture of Farming in Large Farms at the Turn of the 19th–20th centuries. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 62–67. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Temirova

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE CULTURE OF FARMING IN LARGE FARMS AT THE TURN OF THE 19TH–20TH CENTURIES

Abstract. *The purpose of the article study is to determine the goals, scope, and effectiveness of the introduction of scientific approaches introduction to agriculture in large landowners' estates.*

Scientific novelty of the research results. *The scientific literature has already covered the application and dissemination of research agricultural practices initiated by the Ministry of Agriculture, country council, agricultural societies, and private individuals. The scientific novelty of the research results lies in the study of experimental agriculture organization on the farms of large landowners.*

The methodological basis of the study is the principles of scientific objectivity, historicism, and systematicity in synergy with general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-typological, historical-genetic, historical-biographical) methods.

Conclusions. *Research agricultural institutions were intended to raise the overall level of agricultural production. In the Ukrainian provinces, research agricultural institutions were established in the last quarter of the nineteenth century, and at the beginning of the twentieth century there were more than 100 of them. Research institutions were aimed at studying natural conditions that influenced the overall level of agriculture. Several types of research institutions were practiced: research stations, research fields, research farms, demonstration fields and farms.*

Experimental plots were used to test wheat for drought resistance and yield, and to conduct selection work with cereals and industrial crops, primarily beets. The purpose of the agricultural experiments was to develop the most acceptable field culture techniques and to meet the needs of specific farms for productive seed material. However, the influence of scientific approaches to agriculture was not limited to the large farms where they were practiced, but also spread to neighboring peasant farms. The activity of the owners of large estates – L. Simyrenko, F. Falz-Fein, O. Bobrynskyi – was determined not only by economic expediency, but also by the desire for something new, which corresponded to the needs of the time and increased intensity of management.

Key words: *large land ownership, agricultural technology, research institution, selection, agricultural production, exhibition, management efficiency.*

Надія Темірова

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

e-mail: temirova600@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Темірова Н. Наукові підходи до агрокультури у великих господарствах на зламі ХІХ–ХХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 62–67. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Temirova

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО АГРОКУЛЬТУРИ У ВЕЛИКИХ ГОСПОДАРСТВАХ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Анотація. *Метою статейного дослідження є визначення цілей, масштабів, результативності запровадження наукових підходів до сільського господарства у маєтках великих землевласників.*

Наукова новизна результатів дослідження. *У науковій літературі вже здобуло висвітлення застосування та поширення дослідних аграрних практик, ініційованих міністерством землеробства, земствами, сільськогосподарськими товариствами, приватними особами, проте увага не акцентувалась на великих аграріях. Наукова новизна статейного дослідження полягає у вивченні організації дослідної агрокультури у маєтках великих землевласників наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.*

Методологічне підґрунтя вивчення проблеми становлять принципи наукової об'єктивності, історизму, системності у синергії із загальнонауковими (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціальними історичними (історико-типологічним, історико-генетичним, історико-біографічним) методами.

Висновки. *Дослідницькі сільськогосподарські установи мали нам меті піднесення загального рівня аграрного*

виробництва. В українських губерніях вони виникали від останньої чверті XIX ст. і на початку XX ст. таких працювало понад 100. Дослідні установи вивчали природні умови, що впливали на підвищення загального рівня сільськогосподарства. Практикувалося кілька їх типів: дослідні станції, дослідні поля, дослідні господарства, демонстративні поля й господарства.

На експериментальних ділянках випробовувалася пшениця на посухостійкість і врожайність, проводилися селекційні роботи із зерновими та технічними культурами, передусім з буряками. Метою аграрних дослідів було вироблення найприйнятніших прийомів польової культури та задоволення потреб конкретних господарств у продуктивному посівному матеріалі, до чого долучилися великі землевласники. Вплив наукових підходів до агрокультури не обмежувався великими господарствами, в яких вони практикувалися, а й поширювалися на доволі численні селянські господарства, що сприяло загальному зростанню інтенсивності сільськогосподарського виробництва. Діяльність власників великих маєтків – Л. Симиценка, Ф. Фальц-Фейна, О. Бобринського та інших – зумовлювалася не лише економічною доцільністю, а й прагненням нового, що відповідало потребам часу та підвищенню інтенсивності господарювання.

Ключові слова: велике землеволодіння, агротехнологія, дослідна установа, селекція, аграрне виробництво, виставка, ефективність господарювання.

Постановка проблеми. Сучасним науковцям у результаті копійки дослідницької праці протягом останніх тридцяти років вдалося повернути уявлення про великих землевласників до історичної палітри «довгого» XIX ст. Якнайменше два покоління істориків опрацювали широкий спектр аспектів їхнього буття – землеволодіння, організацію господарської діяльності, фінансове підприємництво, добродійно-меценатську діяльність, родоводи, перебування в еміграції, долю їхніх маєтків тощо. Водночас тема далека від вичерпання, оскільки сьогодення XXI ст. актуалізує ті чи інші аспекти функціонування великого господарства, яке не лише виробляло значні обсяги продукції, приносячи статки власникам, але й продукувало та поширювало прогресивні практики в сільському господарстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення формування наукового підґрунтя агрокультури у другій половині XIX – на початку XX ст. дослідники частково вже зверталися. В історіографічному полі проблеми виокремлюються дві групи публікацій – присвячені науковій діяльності в аграрному секторі та ті, що висвітлюють функціонування великого землеволодіння. Автори першої сукупності праць зосередили увагу на державній політиці щодо організації дослідів у сільському господарстві, діяльності дослідних установ, чинниках зростання зацікавленості аграріїв у наукових підходах до господарювання та інших сюжетах¹. У

контексті історії великого землеволодіння науковці певною мірою окреслили досвід провадження агрокультурних дослідів у великих маєтках, але в контексті ширшої проблематики². Спеціальна увага науковим агрокультурним дослідом у великих господарствах на зламі XIX–XX ст. не приділена, чим і зумовлений вибір теми розвідки.

Мета дослідження полягає у визначенні цілей, масштабів, результативності запровадження наукових підходів до сільського господарства у маєтках великих землевласників. Джерельне підґрунтя розвідки склали матеріали маєткового діловодства, статистика, публіцистика, мемуарна література.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст., після скасування кріпацтва та, як наслідок, з формуванням ринку найманої робочої сили, в українських губерніях сформувалися умови для розвитку великого підприємницького господарства із застосуванням складної сільськогосподарської техніки, раціональних сівозмін, сортового насінневого матеріалу, високоінтенсивних порід тварин. Все це вимагало більшої кількості освічених фахівців і стимулювало наукові дослідження в аграрній сфері, які мали б підвищувати конкурентоздатність аграріїв-підприємців. Проте більшість господарів у другій половині XIX ст. дотримувалася традиційних методів господарювання, що здавалося запорукою стабільності. Про це красномовно свідчив Є. Чикаленко, пишучи про свого дядька, власника маєтку у Перешорах

1 Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. Київ, 2012. 416 с.; Комликова Г. І. Дослідні поля та їх роль в становленні сільськогосподарського дослідництва на Сумщині. *Історико-філософські дослідження молодих учених: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конф. (м. Суми, 26 квітня 2018 р.)*. Суми: Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка, 2018. С. 51–53; Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. До питання розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки. Т. 14. Історія. Україніка та європеїстика*, 1999. С. 88–92; Вергунов В., Сайко О., Михайлюк О. Дослідні установи Полтавщини початку XX ст. при сільськогосподарських школах. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 4. С. 94–97.

2 Вергунов В. А. Деревчинське дослідництво барона А. А. Мааса для потреб вітчизняного сільського господарства. *Історія науки і техніки*. 2015. Вип. 6. С. 137–150; Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 38. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. С. 32–38.

на Херсонщині: «Роби так, як я робив, я-ж робив, як твій батько, а розумнішого за нього я не зустрічав у своїм житті. Отож, роби наше дурне, а твоє розумне нехай полежить»³. Проте Євген Харлампович був невгамовним до нових ідей і, незважаючи на категоричний скепсис свого старшого родича, все ж проводив деякі агротехнічні досліді, спираючись на доступну йому наукову літературу.

Дослідницькі агротехнічні установи в Україні почали виникати наприкінці XIX ст. В українських губерніях на початку XX ст. їх налічувалося понад 100, серед яких було 20 дослідних станцій і 40 дослідних полів, що становило понад 50% загальноросійських показників⁴. Їх засновували міністерство землеробства, земства, сільськогосподарські товариства, виробничі корпорації, приватні особи. Відповідно до положення про сільськогосподарські дослідні установи (28 травня 1901 р.) вони перебували у віданні міністерства землеробства. Приватні особи, які бажали мати урядову допомогу при заснуванні і утриманні таких установ, могли звернутися за підтримкою.

Дослідницькі установи мали на меті піднесення загального рівня аграрного виробництва. Вони займалися розв'язанням агрономічних проблем стосовно сільського господарства загалом або стосовно окремих галузей, або відносно окремих регіонів, а також з метою поширення в середовищі сільських господарів наукових здобутків про прийоми агротехніки, нові культури, породи тварин, сільськогосподарську техніку тощо.

Існувало кілька їх типів: дослідні станції, дослідні поля, дослідні господарства, демонстративні поля й господарства. Перші призначалися для застосування наукових висновків до сільського господарства, зокрема щодо польових культур, ґрунтів, добрив, сільськогосподарської техніки, боротьби зі шкідниками тощо. Дослідні поля й господарства слугували для перевірки лабораторних даних безпосередньо на практиці⁵. Демонстративні поля призначалися для ознайомлення населення з нововведеннями в сільському господарстві. Так, Є. Чикаленко чимало робив для підвищення цивілізованості господарювання селян с. Перешори, що на Херсонщині. Літо

1892 р. виявилось надзвичайно посушливим – з квітня не було дощу, внаслідок чого стала масштабна посуха, зернові «посохли до хрусту». Налякані селяни ходили по полях з церковними процесіями і правили молебень. До однієї з таких присєднався Є. Чикаленко та завів її учасників на свій «чорний» пар. Яким було їхнє здивування, коли під палючим сонцем побачили вологу землю. Євген Харлампійович детально пояснив селянам технологію. Він не лише докладав зусиль до поширення її у селянське середовище, на практиці демонструючи переваги, але й виступив автором кількох популярних книжок, про що науковцями вже написано раніше⁶. Внаслідок впровадження цих новацій ефективність господарювання перешорських селян помітно виросла⁷.

За даними енциклопедії сільського господарства, на початку XX ст. в українських губерніях функціонував цілий ряд дослідних сільськогосподарських установ у маєтках великих землевласників. До прикладу, Насіннева станція та хімічна лабораторія південно-російського товариства заохочення землеробства мала мережу в маєтках Бродського (Київська губернія, Бердичівський повіт; Полтавська губернія, Переяславський повіт), графа Шувалова (Київська губернія, Уманський повіт), Мошногоородищенському маєтку Балашових (Київська губернія, Черкаський повіт), у Червоному маєтку Терещенків (Волинська губернія, Житомирський повіт). Селекційні станції функціонували в Ольгинському маєтку Браницьких (Черкаський повіт), Орадовському та Смілянському маєтках Бобринських, у Карабчіївському (Подільська губернія, Проскурівський повіт) та Деречинському маєтках (Подільська губернія, Ямпільський повіт). Дослідна станція діяла на землях князя Трубецького (Подільська губернія, Балтський і Могилівський повіти), графа Потоцького в Антонінах (Волинська губернія, Заславський повіт), у маєтку Харитоненка (Харківській губернії Богодухівський повіт)⁸.

Ряд дослідницьких установ для потреб виробництва було організовано Всеросійським товариством цукрозаводчиків. На початку XX ст. постала хімічна лабораторія у

3 Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Частина I. Львів: ВС «Діло», 1925. С. 160.

4 Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. Т. VI. СПб.: Изд. А. Ф. Девриена, 1902. С. 341.

5 Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. Т. VI. СПб.: Изд. А. Ф. Девриена, 1902. С. 336–337.

6 Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 38. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. С. 32–38.

7 Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Ч. I. Львів: ВС «Діло», 1925. С. 163.

8 Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. Т. VI. СПб.: Изд. А. Ф. Девриена, 1902. С. 312–314.

Києві для дослідження продуктів цукрового виробництва. У Смілі була створена ентомологічна станція для вивчення шкідників цукрового буряка та пошуку засобів для боротьби з ними. На 24-х дослідних полях, які становили цілу мережу, аналізу піддавалося насіння різного походження, вплив бур'янів на культурні рослини тощо⁹.

За повідомленням управителя канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора в 1909 р. в ряді маєтків Київської губернії на кошти приватних осіб працювали навчальні заклади сільськогосподарського спрямування: Мошногородищенська (Балашов) й Лобенська (Горват) сільськогосподарські школи, Звонківські сільськогосподарські класи (Козловський), сільськогосподарське відділення при Тальнівській народній школі (Шувалов), Зозулинська школа домоводства (Маріус-Гриньова), Златопільське сільгоспучилище (Нарвойш) та інші¹⁰.

Розглянемо кілька точкових прикладів організації агрокультурних дослідів у маєтках. Господарство Т. Бернацького (Могилівський повіт Подільської губернії) площею 400 дес. спеціалізувалося на вирощуванні насіння. Насінневий напрям сформувався тут у 1901 р. На експериментальній ділянці площею 500 кв. саж. випробовувалася пшениця на посухостійкість і врожайність, проводилися селекційні роботи з ячменем, просом, кукурудзою, кормовими буряками. Господарство неодноразово брало участь у сільськогосподарських виставках. Зокрема, на Всеросійській виставці в Києві 1913 р. була отримана золота медаль Міністерства землеробства.

Дослідна й селекційна робота на початку ХХ ст. розвивалася в Білоцерківських маєтках графині М. Браницької (Київська губернія). Площа експериментального поля становила 660 дес., а з 1911 р. – 960 дес. З 1913 р. Великополовецька дослідна станція перетворилася на самостійну господарську одиницю. Її мета полягала у виробленні найприйнятніших прийомів польової культури та задоволенні потреб господарства в посівному матеріалі озимої пшениці, цукрових буряків, вівса, проса. Адміністрація станції складалася з чотирьох осіб та ще 2–3-х

практикантів. Тут працювали лабораторія й метеорологічна станція. Насіння передусім використовувалося для посіву у власному господарстві, решта надходила у продаж. Наприклад, насіння цукрових буряків щороку реалізовувалося близько 30 тис. пудів¹¹.

Складовою частиною Деревчинського маєтку А. Маса була дослідна сільськогосподарська станція з хімічною лабораторією. Її мета полягала у виробництві насіння буряків. Паралельно проводилися дослідження ґрунту та добрив. Лабораторія обслуговувала і сторонніх, з 1889 р. діяв преїскурант за проведення досліджень. На території маєтку діяло також дослідне поле, яке перебувало у віданні Київського товариства сільського господарств, але всі витрати по ньому взяв на себе власник. У маєтку регулярно проводилися виставки продукції, виробленої в господарстві¹².

Наукові агротехнічні дослідження здійснювалися не лише у маєтках великих землевласників чи за їхньої підтримки, але й безпосередньо самими землевласниками. Яскравий вияв потягу до агрономічних дослідів продемонстрував Левко Симиренко, представник відомої землевласницької родини. По закінченні гімназії він продовжив здобуття освіти у Новоросійському університеті та Київському університеті святого Володимира. Захопившись агрономічним винахідництвом, у Мліївському родинному маєтку він заснував колекційний сад і розплідник, що перетворився на один із найвідоміших у Європі. На початку ХХ ст. в його експериментальних садах налічувалось близько 3 тис. сортів рослин, серед яких було понад 1,6 тис. яблунь і груш, 350 черешень і вишень, майже 200 персиків та абрикос, а також сотні різновидів троянд, хвойні дерева та кущі. Свої відкриття Левко Платонович виклав у кількох наукових працях – «Иллюстрированное описание маточных коллекций питомника», «Крымское промышленное плодоводство», тритомній «Помологии». Його здобутки як селекціонера отримали міжнародне визнання – він був обраний Член-кореспондентом Бельгійського товариства садівників, почесним членом Французького національного помологічного товариства, нагороджений Золотою медаллю французького товариства

9 Шандра І. О. представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків: Майдан, 2016. С. 202.

10 Отчет Киевскому генерал-губернатору. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Арк. 39.

11 Запороженко А. П., Мурашко К., Рытель С. Ц. Некоторые семенные хозяйства Юго-Западного края. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. V. Киев, 1917. С. 33–55.

12 Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев, 1893. С. 214–215.

садоводів і Великою золотою медаллю імені Стевена¹³. Найвідомішим винаходом селекціонера до сьогодні залишається добре всім відомий сорт яблук Ренет Симиренка, який став результатом наукових дослідів.

На увесь світ відомий біосферний заповідник «Асканія-Нова», який є найстарішим на планеті. Його засновник Фрідріх Фальц-Фейн змалечку захопився спостереженням і вивченням природного довкілля. У 1874 р. із дозволу батьків він організував вольєр для птахів. Далі було вивчення природничих наук у Дерптському університеті. По досягненні повноліття, у 1883 р., Ф. Фальц-Фейн відгородив ділянку площею близько 8 дес. неподалік панського будинку в Асканії-Новій, де утримувалися кілька екземплярів місцевих тварин. З часом тут були зібрані всі види великих степових птахів. У 1885 р. Фрідріх висадив перші дерева, які дали початок ботанічному саду. Через чотири роки він відмовився від оранки однієї ділянки. Згодом таких ділянок ставало все більше. На цих вилучених із сільськогосподарського обігу землях створювалися умови для перебування тварин у природному середовищі. У цей проєкт вкладалися доволі великі кошти, по 20–40 тис. руб. щороку. Одним із відкриттів світового значення, здійснених в Асканії-Новій, стало збереження коня Пржевальського. Тричі у 1897–1899 рр. Фрідріх Едуардович споряджав експедиції до Монголії, щоб привезти екземпляр до свого заповідника, але кожного разу тварини гинули. В решті-решт усе ж вдалося доставити до Асканії-Нової таку конячку, а жеребця подарував цар. І саме в цьому заповіднику вперше з'явився приплід цих тварин у неволі, завдяки чому їх вдалося зберегти. У ньому мешкало 58 видів ссавців, 154 різновиди птахів, разом близько 2 тис. тварин¹⁴.

Ще одним визначним науковим успіхом стало вироблення технології штучного запліднення у конярстві. Згодом до поширення цієї новації підключилися земства. У 1887 р. вівчарство Півдня України вразила сибірська виразка, з огляду на що Ф. Фальц-Фейн ініціював експерименти зі щепленням тварин. Незважаючи на невдалі результати на початку експерименту (тварини масово

гинули одразу після введення вакцини), він вірив в успіх і в решті-решт його наполегливість увінчалась успіхом. І вже у 1990-х рр. щеплення тварин було запроваджено Таврійським губернським земством¹⁵.

На початку ХХ ст. Ф. Фальц-Фейн перетворив маєток Асканію-Нову на справжній науковий інститут. Він випишував всю можливу літературу з природознавства, уклавши велику бібліотеку, створив красназвничий музей, купував дорогі пристрої для лабораторних дослідів, до маєтку запрошувалися працювати відомі науковці. Він був відкритим до експериментів у маєтках, більш того, сам ініціював випробовування нових сортів культур чи зразків нової сільськогосподарської техніки¹⁶. За селекційну діяльність Ф. Фальц-Фейн отримував численні нагороди. Фрідріх був обраний членом Постійної природоохоронної комісії при Російському Географічному товаристві, підтримував його діяльність і науково, і фінансово¹⁷.

На значення великих господарств звертав увагу один із засновників французької школи «Анналів» та авторитетний знавець європейської аграрної історії М. Блок: «Великі господарства, які були й зараз є його жорстокими конкурентами і без яких, можливо, був би неможливий агротехнічний переворот, що зародився в них, є творінням дворянського й буржуазного капіталізму нового часу»¹⁸.

Висновки. В українських губерніях дослідні агротехнічні установи, що виникли на зламі ХІХ–ХХ ст., мали на меті піднесення загального рівня аграрного виробництва на основі вивчення природних умов, виведення нових сортів, запровадження добрив, вдосконалення сівозмін тощо, до чого долучилися великі землевласники. Діяльність власників великих маєтків зумовлювалась не лише економічною доцільністю, а й прагненням нового, що відповідало потребам часу та підвищенню інтенсивності господарювання. Вплив наукових підходів до агрокультури не обмежувався великими господарствами, в яких вони практикувалися, а й поширювалися на довколишні селянські господарства і сприяло загальному зростанню інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

13 До 100-річчя Інституту помології ім. Л. П. Симиренка НААН України та 50-річчя з часу створення Меморіального музею родини Симиренків у с. Мліїв. *Державний архів Черкаської області*. URL: <https://ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=28>. Доступно: 2020-12-01 11:33:36.

14 Фальц-Фейн, В. Асканія-Нова. Київ: «Аграрна наука», 1997. С. 52–57.

15 Ibid. С. 152.

16 Ibid. С. 157.

17 Борейко В. Память о Фальц-Фейне и его деле. *Очерки о пионерах охраны природы*. Том первый. Київ: Киевский эколого-культурный центр, 1996. URL: <http://ecoethics.com.ua/old/b34/>

18 Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1957. С. 313.

References:

1. Blok, M. (1957). Kharakternye cherty frantsuzskoi agrarnoi istorii. [Characteristic features of French agrarian history]. Moskva: Izd-vo inostr lit-ry. [in Russian].
2. Boreiko, V. (1996). Pamiat o Falts-Feine i ego dele. [The memory of Falz-Fein and his work]. *Ocherki o pionerakh okhrany prirody [Essays on Conservation Pioneers]*. Tom pervyi. Kiev: Kyeviskyi ekoloho-kulturnyy tsentr. URL: <http://ecoethics.com.ua/old/b34/> [in Russian].
3. Chykalenko, Ye. (1925). Spohady (1861–1907). [Memories (1861–1907)]. Chastyna I. Lviv: VS «Dilo». [in Ukrainian].
4. Do 100-richchia Instytutu pomolohii im. L. P. Symyrenka NAAN Ukrainy ta 50-richchia z chasu stvorennia Memorialnoho muzeiu rodyny Symyrenkiv u s. Mliiv. [To the 100th anniversary of the Institute of Pomology named after L.P. Simyrenko of the National Academy of Sciences of Ukraine and the 50th anniversary of the creation of the Memorial Museum of the Simyrenko family in the village of Mliiv]. *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti*. URL: <https://ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=28>. Dostupno: 2020-12-01 11:33:36. [in Ukrainian].
5. Falts-Fein, V. (1997). Askaniia-Nova. [Askania-Nova]. Kiev: «Ahrarna nauka». [in Russian].
6. Komlykova, H. (2018). Doslidni polia ta yikh rol v stanovlenni silskohospodarskoho doslidnytstva na Sumshchyni. [Experimental fields and their role in the formation of agricultural research in Sumy Oblast]. *Istoryko-filosofski doslidzhennia molodykh uchenykh: materialy VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konf. (m. Sumy, 26 kvitnia 2018 r.) [Historical and philosophical research of young scientists: materials of the 6th All-Ukrainian scientific and practical conference]*. Sumy: Sumskyi derzh. pedahohichnyi un-t im. A. S. Makarenka. [in Ukrainian].
7. Otchet Kievskomu general-gubernatoru. [Report to the Kyiv Governor General]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op.637. Spr. 545. Ark. 39. [in Russian].
8. Polnaia entsiklopediia russkogo selskogo khoziaistva (1902). [The Complete Encyclopedia of Russian Agriculture]. T. VI. SPb.: Yzd. A.F.Devryena. [in Russian].
9. Shandra, I. (2016). Predstavnytski orhanizatsii burzhuzazii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.). [Representative organizations of the bourgeoisie of Ukrainian provinces (1861–1919)]. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
10. Temirova, N. (2021). Pomishchytska demokratiia Yevhena Chykalenka. [Yevgeny Chikalenko's landlord democracy]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskiy. Series: History]*. Vyp. 38. Vinnytsia: TOV «TVORY», 32-38. [in Ukrainian].
11. Trudy komissii po opisaniiu imenii sostoiaishchikh pri Kievskom obshchestve selskogo khoziaistva i selskokhoziaistvennoi promyshlennosti. [Proceedings of the commission on the description of estates belonging to the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry]. Kiev, 1893. [in Russian].
12. Verhunov, V. (2012). Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini vid zarozhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiinyi aspekt. [Agricultural research in Ukraine from birth to academic existence: organizational aspect]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Verhunov, V., Kovalenko N. & Saiko O. (1999). Do pytannia rozvytku silskohospodarskoi doslidnoi spravy v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. [To the question of the development of agricultural research in Ukraine at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Naukovi zapysky. T. 14. Istoriiia. Ukrainika ta yevropeistyka [Scientific notes. T. 14. History. Ukrainian and European studies]*, 88–92. [in Ukrainian].
14. Verhunov, V., Saiko O. & Mykhailiuk O. (2000). Doslidni ustanovy Poltavshchyny pochatku XX st. pry silskohospodarskykh shkola. [Research institutions of the Poltava Region at the beginning of the 20th century. at the agricultural school]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of the peoples of Europe]*. Vyp. 4, 94–97. [in Ukrainian].
15. Verhunov, V. (2015). Derebchynske doslidnytstvo barona A. A. Maasa dlia potreb vitchyznianoho silskoho hospodarstva. [Derebchyn research of Baron A. A. Maas for the needs of domestic agriculture]. *Istoriiia nauky i tekhniki [History of science and technology]*. Vyp. 6, 137–150. [in Ukrainian].
16. Zaporozhenko, A., Murashko, K. & Rytel, S. Ts. (1917). Nekotorye semennye khoziaistva IUgo-Zapadnogo kraia. [Some seed farms of the Southwestern Territory]. *Trudy komissii po izucheniiu khoziaistv IUgo-Zapadnogo Kraia [Proceedings of the commission for the study of farms of the Southwestern Territory]*. Vyp. U. Kiev, 33–55. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023